

KOVÁCS ÉVA

Államosítás vagy államosodás?*

*Az 1898-as gazdasági és hitelszövetkezetekről szóló
XXIII. törvény*

1. Az agrárius érdekek megjelenése a törvényhozásban

Az 1894. és 1895. évi egyházjogi törvények provokálóan hatottak a konzervatív földbirtokos rétegekre (az 1894. évi 31. tc. a házastársi jogokat szabályozza, a 32. tc. a születendő gyermekek vallását, a 33. tc. kötelezővé teszi, hogy az anyakönyvi aktusokat a polgármesteri hivatalokban is bejegyezzék, az 1895. 42. tc. pedig az izraelita vallás recepcióját tartalmazza). E törvények egyrészt megfosztották az egyházakat az anyakönyvezés monopóliumától, és ezáltal attól, hogy ilyen úton kizárólagosan „felügyeljék” az individuumok társadalmi életét,¹ másrészt kielégítették azt az addigra már létező társadalmi szükségletet, hogy felekezeti vegyes házasságok is köthetessenek anélkül, hogy az egyik félnek kötelezően vallást kelljen változtatnia. A szekularizációs törvények harmadsorban, az izraelita vallás recepciójával felszámolták a magyarországi

---

* E tanulmány a *The Rural Right in Interwar Hungary. Agrarian Interest Representations and Movements 1920–1939* c. kutatás keretében készült 1999-ben. A kutatást a Research Support Scheme (RSS) ösztöndíja tette lehetővé, vezetője Vári András volt.

¹ Az anyakönyvezés „államosításának” és a többi, az emberi testet fegyelmező jogi eszközöknek posztmodern kritikáját adja Michael Foucault: *Életben hagyni és halálra ítélni* c. tanulmánya. (*Világosság*, 1992. 2. sz.; eredeti francia változat forrása: *Les Temps Modernes*, 1991. 2. sz.)

zsidóság jogi emancipációja előtt álló utolsó akadályt. Az egyházjogi törvények, melyeket korábban nemcsak a magyar főrendek, a nagybirtokos arisztokrácia és a klérus, hanem a király is ellenzett, a liberális kormányzat győzelmét szimbolizálták a konzervatív politikai erők fölött és választ jelentettek az 1880-as évek antiszemita fellángolásaira is.²

A konzervatívok nem késlekednek sokáig a revánssal: az 1896-os választásokat csak komoly fegyveres „mozgósítással” tudja megnyerni a szabadelvű párt.³ A mezőgazdasági cselédek helyzetét szabályozó törvény (1898. 2. tc.) már magán viseli az agrárius reformtörekvések nyomait, a tanulmányunk tárgyát képező hitelszövetkezeti törvény pedig egyes interpretációk szerint egyenesen állami politikává emeli az agrárius szövetkezeti politikát.⁴

Hitelszövetkezeti mozgalomról az 1880-as évek elejétől beszélhetünk, ekkor jöttek létre elsőként az erdélyi szász vidékeken a Raiffeisen-féle „hitel- és előlegegyesületek”. 1886-ban Károlyi Sándor, az agrárius mozgalom vezetője megalapítja a Hazai szövetkezetek Központi Hitelintézetét. 1898-ra összesen 1 193 szövetkezet működik a magyar királyságban, melynek mintegy harmadát teszik ki a Károlyi-féle, közel tizedét a szász szervezetek. A kezdetben az 1875-ös kereskedelmi törvény alapján és az önsegélyezés elvén működő intézmények az 1890-es évekre már állami támogatásra szorulnak, melyet, ha nem is a megfelelő mértékben, az agráriusok lobbistái a kormánynál ki is járnak. A szövetkezeti mozgalom sikerét, az agrárius érdekcsoport erősödését jól mutatja, hogy 1891-ben önálló szakfolyóiratot (*Köztelek*), 1893-ban pedig saját napilapot (*Hazánk*) alapítanak. Az agrárius érdekek kikristályosodása is erre az időszakra esik: 1896 őszén megalakul a Gazdaszövetség, mely az Országos Magyar Gazdasági Egyesülettel (OMGE) szemben már tisztán agrárius ellenőrzés alatt álló nagybirtokos érdekképviseleti intézmény.

E körülmények mind arra engednek következtetni, hogy a kilencvenes évek az agrárius mozgalom kiszélesedését, aktivizálódását hoz-

² Lásd a dualizmus korát is tárgyaló, eddig csak németül megjelent magyar antiszemitizmus monográfiát. Rolf Fischer: *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867–1939*. München, 1988.

³ A választásokat ebben az évben minden addigit felülmúlóan 413 gyalogszázad és 92 lovasszázad „felügyeli”. Lásd Perczel Dezső belügyminiszter beszédét a képviselőház 1897. január 29-i ülésén.

⁴ Lásd Szabó Miklós: Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában. In: Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon*. Budapest, 1989. 129–130.

zák magukkal. A korszak kutatói ezt a jelenséget a megelőző évtizedek „viharos” tőkés fejlődésével, az ebből fakadó társadalm szerkezeti és gazdasági változásokkal magyarázzák, jelesen azzal, hogy e változások a politikai uralkodó osztályok belső erőviszonyait is átrendezték, az addig közös platformon kormányzó tradicionális és polgári csoportok között az egyensúly megbomlott. Az agrárszocialista mozgalmak megjelenése, a munkásság szervezett társadalmi osztállyá válása, a tradicionális középrétegek deklaszálódása komolyan veszélyeztette az uralkodó csoportok által óhajtott társadalmi rendet, s magát a politikai rendszert is. A tőkés polgárság gazdasági és társadalmi expanziója politikai értelemben a másik oldalt mobilizálta: a tőkés fejlődés „vesztesei”, a birtokos rétegek arra kényszerültek, hogy sajátos célkitűzéseiket újrafogalmazzák.

Az 1890-es évek új vonása az antiliberalizmus, amely már nem csak az extrém politikai áramlatokban (Istóczy antiszemita pártjára gondolunk), hanem a mérsékelt ellenzéki és a kritikus kormánypárti konzervatívok körében is hódít. A hagyományos konzervatív eszmerendszer, mely ugyan exkluzivista és rojalista volt, ám a magyarországi liberalizmussal karöltve a polgári átalakulás céljait követte, erre az évtizedre egy új politikai áramlatot vajúdott ki magából, mely mind értékválasztásaiban, mind politikai technikáiban nagyban különbözött tőle. A neokonzervatív avantgárdnak is nevezhető politikai eszmerendszert, mely ugyan a Néppárt 1895-ös megalakulásával parlamenti pártként is testet öltött, valójában az agráriusok vitték sikerre, mert ők ismerték fel, hogy csak a pártkereteken felül álló, független érdekképviseleti rendszerrel, a szövetségekkel lehet állandóan és eredményesen nyomást gyakorolni a kormányzatra, mivel így az egész nagybirtokos osztály képviselőjeként jelenhettek meg a politikai küzdőtéren, ahol a szülők, a klasszikus konzervatívok támogatását is élvezték.

Az 1890-es évek antiliberalis fordulata mindazonáltal nem következhetett volna be a „viharos” tőkés fejlődésből, az 1873-as gazdasági válságból és az azt követő megtorpanásból fakadó negatív tapasztalatok nélkül. Az agrárius törekvések legitimitását épp e tapasztalatok, az ezekből származó ellenérzések adták. A tőkésellenes politikai hangulat nemcsak a valódi vesztesek, a középosztályok és a parasztság, hanem a nagybirtokos arisztokrácia körében is táptalajra talált, hiszen utóbbiak, ha vesztesként nem is, de versenytársként élték meg a feltörekvő polgárságot.

Az a hipotézisünk, hogy az újkonzervatív politikai avantgárd eszmerendszere a hitelszövetkezeti törvény parlamenti vitájának szövegéből

többé-kevésbé rekonstruálható. Továbbá, úgy véljük, hogy az elemzés során választ adhatunk arra a kérdésre is, hogy e törvény valóban állami gazdaságpolitikává emelte-e az agráriusok szövetkezeti mozgalmát. Mindezek előtt vegyük azonban először szemügyre az 1898-as képviselőházat, illetve, valamivel tágabban a magyar politikai színpadot!

2. Népképviselőlet és a politika „üzemszerű” működése az 1890-es évek Magyarországon

A hitelszövetkezeti törvény parlamenti vitájakor nem mellékes tudnunk azt, kik ültek a képviselőházban és mennyiben reprezentálták a korszak politikai irányzatait, mint ahogy azt sem, hogy milyen volt a politikai kultúra és stílus. A politikai participációt az 1848. évi 5. tc. szabályozta, melyet 1874-ben (33. tc.) kis mértékben és elsősorban technikai szempontok szerint módosítottak.⁵ Eszerint választásra jogosultak a rendi kiváltságok birtokosai, a megfelelő tulajdontárggyal ill. jövedelemmel rendelkezők és – jövedelemre való tekintet nélkül – egyes értelmiségi foglalkozási csoportok. E cenzusos szabályozás az össznépeségnek mindössze 6%-át ruházta fel választójoggal, s ezzel a századfordulóra jelentősen leszakadt az európai fejlődési tendenciáktól. A képviselőház ennek megfelelően többségében (a dualista időszak egészére nézve átlagosan 60%-ban) arisztokratákból és nemesekből (nemesi származású tisztviselőkből és értelmiségiekből) verbuválódott. Az exkluzivista parlament (melynek exkluzivitását csak fokozza a főrendiház intézménye) tehát torz leképezése lehetett csak a magyarországi társadalomnak és a politikai palettának: jelentősen felülreprezentáltak voltak benne a tradicionális birtokos osztályok, társadalmi és gazdasági súlyánál kisebb mértékben jelenhetett meg a tőkésosztály és teljességében kiszorultak az alsó társadalmi osztályok és rétegek (a kisiparosok, kiskereskedők, kisgazdák, a parasztság és a munkásság).

A nyílt választások (ez alól csak Budapest volt kivétel) rendkívüli lehetőségeket teremtettek a korrupcióra és a korteshadjáratokra, így a 90-es évekre már a kontraszelekció jegyei is erőteljesen megmutatkoztak. Mivel a politikai érdektagolódás a kiegyezés után szükségszerűen a 67-es (szabadelvű), illetve 48-as (függetlenségi) törésvonal mentén jött létre és

⁵ Lásd Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete*. Budapest, 1998. 106–108.

lényegében az I. világháborúig nem is változott meg, a szabadelvű kormányt alkotmányos úton nem lehetett megdönteni, hiszen egy feltételezett ellenzéki győzelem esetén a kormányra kerüléshez épp a függetlenségi eszméket kellett volna feladni (ez történt aztán az 1905-ös választások alkalmával).⁶ A patthelyzet sajátos ellenzéki politikai technikát és stílust fejlesztett ki, előbbi az obstrukcióban, utóbbi az egyre durvább személyeskedésben, a politika színvonal fokozatos romlásában öltött testet.⁷

A számarányának megfelelően leszavazhatatlan kormánypárti többség egyfajta operett-jelleget kölcsönzött a törvényhozásnak: az ellenzékiiség sem a bizottságokban, sem a parlamenti nyilvánosságban nem kecsgetett azzal a sikerrel, hogy aktívan befolyásolni lehet a politikai döntéseket. Az érdekegyeztetés, az érdemi viták és kompromisszumok legfőbb színterévé az informális, illetve félformális társadalmi terek (a kaszinók, a rokoni kapcsolathálózatok és az érdekképviseleti szervek, tehát, a különféle egyesületek, szövetségek, egyletek stb.) váltak. Másra kellett tehát használniuk a képviselőknek a tisztelt ház adta, s emiatt mégsem lekicsinyelendő nyilvánosságot. Az egyik alternatívát a törvényhozói munka, s ezzel a kormánypárt ellehetetlenítése jelentette (a fent említett obstrukció technikájával), mely egészen 1912 őszéig, a Tisza István elleni sikertelen merényletig az ellenzék alkotmányos joga maradt. A másik lehetőség a magánkarrier felépítésére kínálkozott, hiszen a képviselőházból a sajtó folyamatosan és szabadon tudósíthatott. (A karrierépítés számtalan formája ismerszik fel az általunk vizsgált törvényjavaslat parlamenti vitájában is: a botrányos megnyilvánulásoktól a szakmai hozzáértés végletes bizonygatásáig). Sarkítva azt mondjuk ezzel, hogy a képviselők az 1890-es években jószerével inkább „kifelé beszéltek” a polgári nyilvánosságba, semmint párbeszédet folytattak egymással. A parlamenti jegyzőkönyvek elemzése tehát a törvényalkotás rutinjainak feltárásán túl sokkal pontosabban fogja megmutatni ezeket az egyéni attitűdöket, s az egyes személyek által megtestesített politikai eszmerendszereket,

⁶ A dualizmuskori politikai rendszerről lásd Andrew C. Janos: *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825–1945*. Princeton, 1982.

⁷ Lásd ehhez a korszak vezető értelmiségeinek írásait, pl. Vezér Erzsébet (szerk.): *Ady Endre publicisztikai írásai*. Budapest, 1977.; Eötvös Károly: *Magyar alakok – kortörténeti rajzok*. Budapest, 1904.; *Mikszáth Kálmán összes művei*. 74. k. Budapest, 1979.; Beksics Gusztáv: *A szabadelvűpárt története*. Budapest, 1907.; Benedek Elek: *Édes anyaföldem. Egy nép s egy ember története*. Budapest, 1920.; *Herczeg Ferenc emlékezései*. Budapest, 1933.; Krausz Simon: *Életem*. Budapest, 1937.; Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora I-II*. Budapest, 1934.; Krúdy Gyula: *Kossuth fia*. Budapest, 1976.

mint magát a politikai alkufolyamatot, melynek során a törvény végül is megszületik (ez az alku ugyanis már a törvény betérjesztésekor megkötött, tehát legfőképp a törvény szövegéből rekonstruálható).

A hitelszövetkezeti törvényjavaslat politikai kereteinek rövid áttekintésekor ejtsünk végül néhány szót a képviselőházi vita időszakának más, fontos eseményeiről, hogy a javaslat helyét és fontosságát is érzékeltezhessük. A törvényjavaslatot 1898. május 9-én kezdi tárgyalni a parlament, a megelőző hónapokban a bizottság dolgozik az anyagon. A képviselőházi tárgyalás egy időben zajlik a soros kiegyezési alkukkal, melyek legkínosabb epizódja, a közös hadügynek nyújtott 30 millió forintos póthitel éppen május 12-ikére esik. Az ellenzéki padsorokban a hitelszövetkezeti törvény apropóján is sok bírálat éri a kormányzatot az „elherdált” és antidemokratikusan odaítélt összeg miatt. A tárgyalást napokra megakasztja az ún. delegációk távolléte (a kormánytagok egy része ugyanis ezek miatt nem vesz részt az üléseken, sőt egy-egy napra a képviselőházi munka is szünetel). A felkorbácsolt kedélyek mindazonáltal csak tompítva jelennek meg a tisztelt házban, ugyanis a hangadó képviselők egy része meg sem jelenik a szövetkezeti javaslat vitáján.

Sokkal nagyobb port kavar a május 23-i ún. botozós skandalum, mely a politikai színvonalnak a századfordulóra eső tragikus süllyedését is szemlélteti, egyúttal jól mutatja, hogy a törvényhozói munka rutinjai, melyekről a későbbi fejezetekben lesz szó, milyen politikai indulatokat fedtek el. Lepsényi Miklós katolikus pap, néppárti képviselő újságjában, a *Magyar Néplapban* hirdetés jelenik meg Zimándy és Zelenyák *Kossuth Lajos a világ ítélőszéke előtt* című, Kossuth emlékét gyalázó könyvéről, melyet Lepsényi lapja egyúttal terjeszt is. Több, napirend előtti felszólalás után másnap Lepsényi nyilvánosan követi meg a képviselőházat. A folyosón a felbőszült képviselők Kossuth Ferencsel az élen „hitványnak”, „komisznak”, „pimasznak”, „alávalónak”, „áruló gazembereknek” nevezik. Mindez azonban elégtételként még mindig kevésnek bizonyul, a függetlenségi párt néhány tagja tüntetést szervez ellene a ház elé, melyet a rendőrség sem képes, vagy akar visszaszorítani. A korabeli lapok tudósításai szerint Lepsényit – aki hivatásánál fogva fegyvertelen és védetlen – kormánypárti asszisztenciával botozzák meg Olay, Pichler és Czifpinger, Kossuth-párti képviselők. Tisza István az országház ablakaiból mosolyogva figyeli az eseményeket, Bánffy pedig nem ad parancsot a rendőrségnek a képviselő védelmére. A civil nyilvánosság maga is értetlenül áll az eset felett.

3. Források, módszerek

3.1. A források sajátosságai

Először magáról a forrásról, a nemzetgyűlési jegyzőkönyvekről essék szó. E jegyzőkönyvek – és általában minden más, hasonlóképpen szerkesztett jegyzőkönyv (pl. bírósági iratok stb.) – azért tűnnek gazdag forrásnak a történeti témájú kutatások számára, mert valójában egyfajta történeti antropológiai terepre csöppenünk általuk, hiszen a szövegek segítségével a holtakat szólaltathatjuk meg, keverjük újra vitába egymással, s figyeljük meg, hogyan untatják vagy ragadják el közönségüket. (A parlamenti beszédeket a korabeli házszabályok alapján ugyan meg lehetett előre is írni, ám nem lehetett papirosokból felolvasni.) S ez még akkor is igaz, ha e beszédeket – ha hiszünk Mikszáth Kálmán gonosz karcolatainak, s miért ne hinnénk – egyesek már előre leadták a közönség várt (és elvárt) reakciójának bejegyzésével együtt a parlamenti írnokoknak, vagy utólag cicomáztak egy keveset a korpuszon. Hiszen a beszédaktusok általános törvényszerűségei alapján e bejegyzések is az adott közönség (a képviselők és a karzaton ülő közéleti és médianyilvánosság) elvárásaihoz és normarendszeréhez kellett, hogy igazodjanak.

Nem mondjuk ezzel azt, hogy a lejegyzés aktusa maga nem szabályozná és strukturálná az elhangzott beszédek leírt formáját, ez azonban viszonylag jól áttekinthető sémák szerint történik, melyek rekonstrukciója szintén a vizsgálat tárgya. Azt állítjuk tehát, hogy a nemzetgyűlési jegyzőkönyvek segítségével – valamiféle időutazásként – a politikai szereplők közötti közvetlen interakció közelébe kerülünk.

Ideáltipikus esetben tehát így volna: a képviselők, a közélet és a médianyilvánosság szereplőinek közös beszédaktusát rekonstruálhatnánk a diskurzuselemzés jól megválasztott eszközeivel. Mégis kell néhány korlátozó feltétellel számolnunk az egyedi történetben. A fentebb említett politikai körülmények, különösképpen a kormánypárt alkotmányos megdönthetetlensége és hatalmas többsége, továbbá Bánffy Dezső miniszterelnök eddig nem említett militáns vezetői stílusa, mely a kormánypárti képviselőkben is gyakran visszatérését keltett, az ellenzéki parlamenti beszédek eredeti funkciójának – ilyen lehetett volna pl. a kormánypárti javaslatok hatásos kritikája, a politikai alku törvényhozásban való megjelenése a módosító indítványok elfogadtatásával stb. – érvényesülését lényegében ellehetetlenítette. A képviselői párbeszéd paravánja

mögött valójában egyéni szónoklatok hangzottak el, melyek igazi hallgatóságának nem a parlament, hanem a civil nyilvánosság számított.

A parlamenti beszédek „politikacsináló” szerepét tovább csökkentette az is, hogy 1898-ban a szabadelvű kormány immáron harminc éve volt töretlenül a hatalom birtokosa, ebben a szinte emberöltőnyi időben az ellenzéki szerepek és stílusok még akkor is megcsontosodtak volna, ha más körülmények ezt nem akadályozták volna.

További, elsősorban stíluskorlátozó tényezőként kell számításba vennünk azt is, hogy a parlamenti beszédaktusok fő témáját a dualista időszakban a közjogi viták képezték, ebből kifolyólag a stílust a jogászi érvelés uralta, s bár a századfordulóra megjelentek az egyes szakmák és politikai szakágazatok expertjei, ők is gyakran kénytelenek voltak mondanivalójukat a jogi érvelés alapján felépíteni.

Adottak tehát a parlamenti jegyzőkönyvek, melyek a következő információkat tartalmazzák: az ülés sorszám; az ülés időpontja; az ülés elnökei; az ülés tárgyai; a jelen levő kormánytagok névsora; a felszólalások időrendben, a jelentősebb bekiabálásokkal, érzelmyilvánításokkal.

A jegyzőkönyvek sajnálatos módon nem tartalmazzák azt a fontos információt, hogy hány képviselő volt jelen az ülésen, így ezt a korabeli sajtótudósításokból tudjuk becsülni, akkor és annyiban, ha és amennyiben erről írtak a lapok. A parlamenti vita elemzéséhez – nemcsak emiatt – egyes mérvadó korabeli lapokat is felhasználtunk. A sajtóelemzés másfelől lehetőséget ad arra, hogy a parlamenti vita társadalmi nyilvánosságát rekonstruáljuk, jelesül azt, hogy mely szereplők, a vita mely pillanatai kerülhettek be a sajtón keresztül a köztudatba, mik voltak tehát azok a földreform vitájakor felmerült szempontok, érvek és normák, melyek uralkodó mivoltuk miatt a sajtó nyilvánosságára is számíthattak, – és persze fordítva, mire és miért nem volt „muzikális” a média.

3.2. Módszerek, lehetőségek, korlátok

Kutatási hipotéziseinkhez és a források sajátosságaihoz a legalkalmasabb elemzési módszernek a hermeneutikai esetrekonstrukció látszik.⁸ Anélkül, hogy a módszer filozófiai alapjait ismertetnénk, röviden

⁸ Lásd Hans-Georg Gadamer: Szöveg és interpretáció. In: Bacsó Béla (szerk.): *Szöveg és interpretáció*. Budapest, 1991. 17–41. Az általam kialakított módszer az oevermanni objektív hermeneutika továbbgondolásából született. (Lásd Ulrich Oevermann u. a.: Die Methodologie einer „Objektiven Hermeneutik” und ihre

és leegyszerűsítve igyekszünk összefoglalni főbb jellemzőit. A strukturális hermeneutikai módszer abból indul ki, hogy a szöveg egy egész, mely sajátos szerkezetiséget mutat. Az elemzésben, a körkörös megértési és értelmezési folyamatban az érvelésmód belső logikáját, az érvek egymásra épülésének formáit és mozgatórugóit, ezáltal magát a szerkezetet rekonstruáljuk. Technikailag mindez azt jelenti, hogy a szöveg kijelentéseit adott sorrendjükben lépésről-lépésre próbáljuk értelmezni, melyhez a rendelkezésünkre álló társadalom- és eszmetörténeti, valamint szociolingvisztikai tudásunk nyújt lehetőséget. Voltaképpen a „miért épp ezt és miért épp így mondta?“, „és milyen állítások következhetnének az eddigiekből?“ kérdésekre próbálunk kijelentésről kijelentésre haladva alternatív magyarázatokat adni. Miután alternatív magyarázataink – tudásunkhoz mérten ugyan – számosak, ám nem végtelenek, és alternatív „folytatásainkkal” szemben mégiscsak egy és csakis egy állítás következett a szövegben az előző után, az elemzés második szakaszában arra kell választ adnunk, miért pont azt a hipotézisünket erősítette meg a sok közül a szöveg, s miért nem másikat.

Módszerünkkel szemben gyakran szokás felhozni azt az ellenérvet, miért „bonyolítjuk túl” az egyszerű és értelmes olvasáson alapuló megértést. Elsősorban azért járunk el így, mert egy viszonylag koherensnek tűnő, ám mindeddig teljességében feltáratlan eszmét kívánunk a parlamenti jegyzőkönyv segítségével bemutatni. A hazai múlt századi liberalizmus vagy a klasszikus konzervativizmus világa például már jól „megkutatott” és alaposan megismert eszmerendszer. Felismerése akár kiragadott idézetek, illetve személyek alapján is lehetséges. Agráriusaink nézeteit még nem építette a történelem- és a társadalomtudomány hasonlóképpen világos rendszerbe. Vizsgálódásunk pedig ehhez kíván szerezni eszközeihez mérten hozzájárulni.

A másik fontos szempont, mely a módszeres elemzés mellett felsorakoztatható, az épp a Szabó Miklóstól kölcsön vett hipotézis a neokonzeratív avangárd és az agráriusok közötti szoros kapcsolatról. Kérdésünk

---

allgemeine forschungslogische Bedeutung in den Sozialwissenschaften. In: H. G. Schoeffner (Hg.): *Interpretative Verfahren in den Sozial- und Textwissenschaften*. Stuttgart, 1979.; Uő.: Zur Sache. Die Bedeutung von Adornos methodologischem Selbstverständnis für Begründung einer materialen soziologischen Strukturanalyse. In: L. V. Friedeburg–J. Habermas (Hg.): *Adorno Konferenz, 1983*. Frankfurt, 1983.)

ugyanis az, hogy az általa meghatározott ismertetőjegyek (érvrendszer, stílus stb.) megjelennek-e a hitelszövetkezeti törvény vitájában.

4. A képviselőházi vita és annak tanulságai

4.1. A törvényjavaslat és a vita, hipotézisek

A hitelszövetkezetekről szóló törvényjavaslat,⁹ melyet már Darányi Ignác földművelési minisztersége alatt tárgyalt a parlament, alapvető változásokat célzott a szövetkezetek alapításának és működésének addigi gyakorlatában. A javaslat állami kezdeményezésre életre kívánt hívni egy új szövetkezeti hálózatot, mely a megfelelő alapítási előírások betartása után a szintén felállítandó központi igazgatóságtól alapítási segélyre, hitelre és más kedvezményekre számíthatna. E pénzforrásokat az állam kötvénykibocsátás útján teremtené meg (fél millió forintot segélyre és 15 millió forintot a hitelre). Egyúttal a javaslat gondoskodott arról, hogy a már meglévő szövetkezetek a törvény szerinti átalakulás után e kedvezményekre szintén jogosulttá válhassanak. A „starthitelért” és a jórészt illetmény-kedvezményekért cserébe az állam „kiküldöttje” már az alapításnál kötelezően jelen lenne (a szolgabírókon, jegyzőkön, illetve más állami hivatalnokokon keresztül), minden szövetkezet igazgatótanácsába 1–1 tagot delegálhatna, továbbá a központi igazgatóságon keresztül ellenőrizhetné a szövetkezetek tevékenységét és a hitelügyleteket.

Mielőtt a képviselőházi vitában elmerülnék, vegyük szemügyre annak tárgyát. A törvény tehát szakítani kívánt az addigi liberális, a weberi értelemben normatív és piacelvű gyakorlattal, mely a szövetkezeteket nem tekintette kitüntetett gazdasági szervezeteknek és ezáltal alapításukat és működésüket, mint minden más piaci intézményi szereplőjét, a kereskedelmi törvénnyel szabályozta. A pozitív diszkrimináció mellett az is látható, hogy e törvény segítségével az állam egyben nagyobb befolyást vindikált magának a szövetkezeti mozgalomban, mint korábban, hiszen a javaslatban megfogalmazott kedvezményekkel csak a frissen gründolt, illetve a megfelelő módon (és személyekkel) átalakuló, már működő szövetkezetek élhettek. E befolyást érvényesítette másfelől a kormány kiküldött alapítóin és az általa kinevezett igazgatósági tagokon keresztül is.

⁹ Lásd *Képviselőházi irományok 1896–1901*. IX. K. 379.

A törvénynek így első látásra is minimum két, de inkább három olvasata van. Az egyik szerint a Károlyi-féle szövetkezetek nem voltak képesek állami támogatás nélkül életben maradni (az elmúlt évtizedben valóban sikeresen lobbiztak az agráriusok költségvetési támogatásért), ennek azonban hosszú távon ára van, mégpedig a mozgalom autonómiája. A szövetkezeti mozgalom támogatása kormány szinten sem elhanyagolható eredményekkel kecsegtetett: a kis- és középbirtokos rétegek ellenőrzésén túl ideológiailag is illett az 1890-es évekre felerősödő tőkeellenes retorikához, hiszen „megmentette” a deklasszálódó agrárrétegeket. A másik olvasat szerint az állam egyszerűen „lenyúlja” a szövetkezeti mozgalmat, s cserébe csak nagyon csekély és bizonytalan megtérülésű és kamatozású hitelt nyújt. Mindezt azért teszi, mert felismeri a mozgalom társadalomszervező erejét és nem akarja, hogy e rétegek ellenőrzése kicsússzon a kezéből.

Az előző két interpretáció csak akkor állja meg a helyét, ha feltételezzük, a törvényjavaslatot betervező kormány és az agrárius vezető csoport két, egymástól jól elkülönülő és általában egymással szemben álló szereplője a történetnek. Mihelyt azonban e feltételről lemondunk, megkockáztathatjuk azt is, hogy a törvényjavaslat, bármennyire bírálják is majd azt az ellenzéki és agrárius képviselők, valójában agrárius kezdeményezésre, mi több, agrárius nyomásra keletkezett, s az állam, mint aktor oldalán is agrárius funkcionáriusok és politikusok kapnak további hatalmat. E hipotézist erősíti az a tény, hogy Darányi, a korszak egyik vezető agráriusa miniszteri bársonyszékből vesz részt a vitában. A harmadik olvasat – szemben az első kettővel – a dualizmus szabadelvű politikai vezetésének meggyengülését, az agrárius eszmék kormányba „szivárgását” is tükrözi.

Az első két olvasat egymásra reflektáló, konfrontatív természetű, ezért ennek megfelelő parlamenti vitát is feltételez. Kormányoldalon tehát ebben az esetben a Károlyi-féle szövetkezetek finom bírálatára és a kis- és középbirtokos rétegek felemelésének szükségességét óhajtó beszédekre számíthatnánk, míg az ellenzéki padosorokból agráriusaink szólalnának meg, akik az állami onnipotenciát ostoroznák és a Károlyi-féle mozgalmat éltetnék. Ezzel szemben a harmadik olvasat egészen más stílusú vitát vonna maga után: itt több reálisnak tűnő forgatókönyv is lehetséges. Az első a nyit merkantil-agrárius konfrontáció forgatókönyve, mely szerint az agrárius szereplők is a törvényjavaslat oldalán állnának, az ellenzék pedig őket is beleértve bírálnák az állami beavatkozást: ebben az esetben a kormányoldalon is támadnák és az ellenzéki oldalon is támogatnák a javaslatot. A második eshetőség a burkolt mer-

kantil-agrárius konfliktus, melyben a politikai törésvonalak szakmai kifogások segítségével kerülnének kifejezésre. A harmadik lehetőség már kissé bizarr: a merkantil szempontok – miután a törvényjavaslatban formálisan többé-kevésbé amúgy is érvényesültek, vagyis a javaslat nem sérti a tőkés érdekeket – nem jelennek meg a vitában, hanem a konzervatív erők uralják a diskurzust. Ezt a hipotézist is alátámasztják a konzervatív és neokonzervatív áramlatoknak a századfordulóra felismerhető előretöréséről a bevezetőben mondottak. A konzervatívok közötti vita kiindulópontja minden szereplőnél azonos volna: tőke-, uzsora-, piac-, szabad verseny- és városellenesség, deklasszálódott posztfeudális csoportok felemelésének szándéka. A törésvonalak így nem az eltérő modernizációs eszmék, hanem az alkalmazandó módszerek és eszközök mentén húzódnának. Ezáltal a vita elemzésével a konzervatív politikai erők különböző irányzatait rekonstruálhatnánk.

4.2. Első megközelítés: a vita néhány kvantitatív adottsága

A hitelszövetkezeti törvény képviselőházi vitája 1898. május 9–23. között, 12 ülésben zajlott.¹⁰ Az általános tárgyalás 7, a részletes 5 ülést vett igénybe – ezek az arányok nagyjából megfelelnek az átlagnak. Az általános tárgyaláson 10 kormánypárti képviselő (ebből 3 miniszter) és 12 ellenzéki (3 néppárti, 4 nemzeti párti és 5 függetlenségi párti) szólalt fel, ami, ha belegondolunk abba, hogy a képviselőháznak több mint négyszáz tagja volt, és számításba vesszük, hogy a korabeli lapok tudósításai szerint kongtak a padosrok, igen csekély érdeklődésnek mondható.

A részletes vitán 105 hozzászólás és módosító indítvány hangzott el 23 képviselő részéről, túlnyomó többségükben ellenzéki padosrokban ültek. A 105 indítványból mindössze 13 módosítást fogadott el a képviselőház, ezek közül is ötöt a kormány terjesztett be. A részletes vita a számok tükrében obstrukciógyanús, az ellenzéki képviselők olyan esetekben is felszóltak, amikor nem nyújtottak be módosítási indítványt, illetve gyakran tettek lényegtelen stílárius változtatásokra vonatkozó megjegyzéseket.

A módosító indítványok betervezése mindenképpen egyfajta rituális cselekvésként fogható fel, mert mint látjuk – s egyéb törvényeknél sem volt másként –, a javaslatokat a kormánypárti többség rendre leszavazta. Így ezek a felszólalások elsősorban az ellenzéki képviselők sze-

¹⁰ Lásd *Képviselőházi napló 1896–1901*. XVI. K. 13–247.

replésvágyát elégitették ki úgy, hogy azok magukról a kritikus és szakszerű politikus imázsát kívánták kialakítani a civil nyilvánosságban. Erre enged következtetni az is, hogy míg az általános vitán viszonylag kiegyensúlyozottan jelentek meg az ellenzéki erők, addig a részletes tárgyaláson – noha a főszereplők azonosak maradtak – Apponyi Nemzeti Pártja (a konzervatív irányzat) már a háttérben maradt, s a két hangadó a függetlenségi pártból származott (Polónyi Géza¹¹ és Komjáthy Béla¹²).

4.3. *A valódi forgatókönyv – fiktív forgatókönyveink tükrében*

Lássuk ezek után a vita tartalmi sajátosságait és a beszédek szerkezetét. A beszédeket a képviselők minden valószínűség szerint előre megírták, kevés a spontán, egymásra reflektáló utalás. A vitakozás inkább csak a kiszólásokban érhető tetten. Ez azt is jelenti, hogy amennyiben első két forgatókönyvünk szerint zajlana a vita, akkor sem a képviselőházban kristályosodnak ki az érvek és ellenérvek: kész struktúrákkal, már korábban kiérlelt kritikával fordulnak egymással szembe a képviselők. Más történeti forrásokból is tudjuk, hogy az előre konstruált vita a dualizmus egész korszakát meghatározó politikai stílus volt, mely nemcsak retorikai terheltsége, hanem merevsége folytán is idegenséget, távolságérzetet kelt a kutatóban. Mindazonáltal épp ezen a retorikai előírások szabályszerűsége miatt válik könnyebben elemezhetővé a szövegek szerkezete. (Azt is tudjuk, hogy ez a stílus az első világháború utánra lényegében teljesen kiveszett és a képviselőházban spontánabbá és ezáltal kevésbé ünnepélyessé váltak a szónoklatok.)

Az előre elkészített felszólalások miatt a parlamenti vita nem egy tovagyrűző láncolat alakját veszi fel, hanem sugárszerűen volna ábrázolható: minden szónok az előadó, illetve a törvényjavaslat szövegéhez nyúl vissza. Így aztán a vita dinamikáját sem az idő előrehaladtával megjelenő új szereplők és szempontok által előidézett fordulatok adják, hanem az egyes szónoklatok „erőssége”. Jól szemléltetik ezt a korabeli

¹¹ Polónyi Géza 1848-ban született Zsitva-Kenézén. Jogi tanulmányait Pozsonyban és Budapesten végezte, majd 1869-ben önkéntesként szolgált a haditengerészetnél. 1872-ben Budapesten ügyvédi irodát nyitott, 1881–84 között a függetlenségi párt képviselőjeként kerül be a parlamentbe. 1886-tól ismét képviselő, a párt alelnöke lesz. A Nemzeti Újság szerkesztője, fővárosi bizottsági tag 1898-ban.

¹² Komjáthy Béla 1847-ben született Karászon, ahol iskolái elvégzése után tiszteletbeli jegyző lesz. 1868-ban Budapesten nyit ügyvédi irodát, 1875 óta függetlenségi párti képviselő.

laptudósítások is: vannak olyan képviselők (pl. Apponyi és Darányi) akiknek a beszédét szó szerint közli a Hazánk, s vannak olyanok, akiknek csak a nevét említi meg – pártállástól függetlenül.

A vita másik sajátossága, hogy első olvasásra a korabeli szokásoknál is szakszerűbbnek látszik, kevés benne a politikai jelszópuffogatás, a tárgytól eltérő általános kormánybírálat. Ez korántsem jelenti azonban azt, hogy a szövetkezeti törvény kapcsán ne fogalmaznának meg általános társadalom- és ideológiakritikát a résztvevők, sőt, a köztük fennálló különbségek épp ezekben érhetőek tetten.

A törvényjavaslatot Neumann Ármin¹³ terjeszti a tisztelt ház elé. A szabadelvű kormány által benyújtott javaslat előadói bemutatásának legszembeütőbb sajátossága, hogy – látszólag – *liberalizmus-* és *tőkeellenes*. Kiindulópontja az 1875-ös kereskedelmi törvény – ennek az előadó valóságos szakértője –, mely „túlliberalis irányú” volt, és noha elősegítette a szövetkezetek alakulását, azonban „ezen haladás nem egy egészséges fejlődésnek a folyománya, a legtöbb egyesülésben nem nyilvánultak meg a takarékoság, az önzetlenség és egyéb erkölcsi tényezők”. „A régibb gazdasági és forgalmi viszonyokat teljesen felforgató találmányok, a technika óriási haladása és ezzel karöltve a mindinkább tért hódító verseny nálunk is éreztették a vagyoni viszonyokat eltoló hatásukat. A kapitalizmus és a pauperizmus nálunk is sajátképpen ezen kornak a szülöttei”. Ezeket a „szélsőségeket” legjobban az „asszociáció” képes kompenzálni, hiszen „közéletünk egyetlen terén sem bír a törvényhozó nagyobb népnevelési misszióval, mint itt, ahol céljának elérésénél a lakosság azon széles köreire kell támaszkodnia, melyek a szükséges intelligenciával és gazdasági belátással vagy éppen nem, vagy csak korlátolt mérvben bírnak”.

Ezek után Neumann a már meglévő szövetkezeteket illeti bírálattal – példás kivételnek tekintve a gróf Károlyi Sándor által alapított „Hazai szövetkezetek központi hitelintézetét” –, melyben szintén antiliberalis és antikapitalista jegyekre ismerhetünk: eszerint csak a vagyonosabb rétegek és a gazdagabb vidékek voltak képesek szövetkezni és ezek nagy része sem „marad meg a természete által szabott határok között, sokkal

¹³ Neumann Ármin 1845-ben született Nagyváradon. 1868-ban jogtudor lett Budapesten, majd 1869-ben ügyvédi irodát nyitott Székesfehérváron. 1875-ben publikálta *A magyar kereskedelmi törvény magyarázata* c. művét. 1882-ben a budapesti jogtudományi egyetem magántanárává nevezik ki, 1887-től szabadelvű képviselő. 1889-ben megkapja a rendkívüli tanácsosi címet. 1892-ben és 1896-ban újraválasztják képviselőnek.

nagyobb üzletet csinál, mint ez a szövetkezet természetével és feladatával összeférne, mások pedig nem képesek kifejtteni még akkora tevékenységet sem, amennyi a társulat fenntartására elengedhetetlenül szükséges. Az, kinek munkája, szorgalma, becsületessége képezhetik a hitelnyerés egyedüli alapját, ily szövetkezeteknél gyámoltást nem talál.”

A kapitalista gazdasági szervezet alaptípusával, a részvénytársasággal szemben, mely tőkét egyesít, a szövetkezeteknek gyökeresen más a funkciója: „éppen az ellenállhatatlanul előre törő nagy tőkés iparral szemben kívánják gazdasági önállóságukat megvédeni és fenntartani, az elszigeteltségükben tehetetlen erőket kívánják az önvédelem, az önszegély és az önfenntartás céljából tömöríteni”. A szövetkezet tehát nem a kapitalizmus keretei között, hanem *azon kívül és annak ellenében* kell, hogy hatását kifejtse. Az állam – és ez a törvény – lényegében tehát a „tőkés támadást”, a kapitalizmust segíti kivédeni a még nem kapitalizálódott rétegeknek.

Az előadói beszéd első harmada, mint láttuk, nyugodtan elhangozhatott volna a néppárti vagy nemzeti párti padsorokból is, hiszen markáns liberalizmus-kritika, a magyarországi tőkés fejlődés negatív megítélése adta alaptónusát. A kormány tehát a konzervatívok eszmerendszerét kölcsönözte ki a törvény beterjesztéséhez. A beszédnek azonban nincs még vége: Neumann tételről-tételre finoman hátrébb húzódik a bírálattal. A kereskedelmi törvény minden hibája ellenére érvényben marad, épp „normatív” természete miatt: ez szociológiai szempontból azt jelenti, hogy a weberi értelemben *raciónalis, és a polgári társadalmakra jellemző bürokrácia vívmányait* a törvényhozás nem áldozza fel a szövetkezeti mozgalom oltárán. Az önszegély, önvédelem és önfenntartás hangzatos szövegeit az állami segélynyújtás szükségességével „kontrázza” és helyébe egy *paternalista, altruista tételt* állít: „bár ezen erkölcsi erők léteznek társadalmunkban, mégis működni és hatni mindaddig nem bírnak, míg kívülről jövő segély által életre nem ébresztetnek”.

Új elemet visz az érvelésbe Neumann a korlátlan vagy korlátozott felelősség tárgyalásakor. Ez a téma lesz aztán a vita egyik sarokpontja. A radikális agrárius álláspont a korlátlan felelősség mellett voksol, a német, angol, francia és belga példákra hivatkozva: ezt tekinti a belső kohézió feltételének. Az előadó által hangoztatott szinte *nemzetkarakterológiai szempontok* – melyek a korlátozott felelősség elvét támasztják alá – szüntelen visszatérnek majd a vitában is (szemben a fent említett népekkel, „közönségünkben hiányzik a kölcsönös bizalom és erős összetartás

érzete”), ám nem tudják leplezni azt a törekvést a hatalom részéről, hogy az általa nyújtandó segílyt ezáltal is nagyobb biztonságban érezhesse.

A beszéd utolsó harmada az államnak a felállítandó pénzügyi központ fölötti befolyását magyarázza. A legfőbb érv, hogy mivel a szövetkezetek olcsó hitellel való ellátásának erkölcsi felelőssége az államra hárul (a kötvénykibocsátás miatt), „nemcsak joga, hanem egyenes kötelessége a kormánynak, hogy a központnál tág ellenőrzés és felügyelet alapján azon befolyást biztosítsa magának, mely mellett ezen érintett erkölcsi felelősséget elviselni is képes”. A törvényjavaslat nemcsak a központ autonómiáját vonja meg, hanem kizárja a regionális alközpontok alapításának lehetőségét is: a *lehető leginkább centralizáló megoldás* mellett tör lándzsát. Ugyancsak erős túlbiztosításra utal az a kitétel, mely csőd esetén az államnak elsőbbséget ad a végrehajtásra (behajtásra). A szónoklat az íratlan szabályoknak megfelelően a következőképpen zárul: „Azon nagy problémák közül, melyek korunkat mozgatják, nincs egy sem, melynek sikeres megoldása nemesebb feladatot hártana a törvényhozóra, mint a szövetkezeti ügynek a felkarolása és helyes alapokra való fektetése. Angolország nagy státusférfitai és ezek között első helyen Gladstone a szövetkezetektől várják a rideg gazdasági ellentétek mérséklését és ezzel együtt a társadalmi béke útjának az egyengetését. Ezen társadalmi békére sehoh sincs égetőbb szükség, mint nálunk”, stb.

Csalóka antiliberализmus, kettős társadalomkép (a kapitalista és az azon kívüli „társadalmaké”), az állami befolyás növelése: röviden így summázható az előadói beszéd. Az agráriusoktól kölcsönvett antikapitalista beszédmód keretezi a mégiscsak liberális gazdasági és jogi eszméken alapuló, ám az állami befolyás növelésével is kacéerkodó kormányzati törekvéseket. Létrejött tehát az alku a szabadelvű kormányzat és az agrárius *pressure group*-ok között: ha adtok segílyt a szövetkezeti mozgalom kiterjesztéséhez, akkor cserébe kontrollálhatjátok e tömegmozgalmat és az érintett rétegeket?

Mielőtt erre a kérdésre válaszolnánk, lássuk a többi hozzászólást, először a törvényjavaslat támogatóiét! A kormánypárti kórus nem egyezőtalamú, a beszédek eltérő irányzatokat testesítenek meg. Mezei Mór¹⁴ beszéde *tiszta szabadelvű érvelés*, piacpárti és piacelvű („nem jótékony

¹⁴ Mezei Mór 1836-ban született Sátoraljaújhelyen. Jogi végzettségű, 1864-ben ügyvédi irodát nyit a fővárosban. Az 1868-as zsidó kongresszus egyik vezető személyisége a neológ irányzat oldalán. 1893-ban Wahrmann Mór helyén kerül be az országgyűlésbe szabadelvű jelöltként.

segélyegylet alakításáról van szó, hanem hitelszövetkezetek szervezéséről, amelyeknek nem lehet az a feladata, hogy a fülíg adósságban úszó exisztenciák felsegélyezésére fejtsen ki akciót”, hanem szegény, ám „hitelképes” egyének számára). Némi hipokritizmussal (melyért az ellenzéki padsorokból támadások is érik), a gazdaság politikától való függetlenségét hangoztatja („a pénzügy, mint olyan nem bírhat pártállással, de igenis bírhatnak az illető intézet élén álló személyek”, akkor van baj, ha ezek illegitim befolyást gyakorolnak a választásokra). A törvényhozás e liberális felfogás szerint nem bizalmi, hanem érdekkérdés, tehát a vitában arra kell választ adni, hogy megfelel-e az államérdeknek az, hogy a hatalom befolyása alá vonja a szövetkezeteket és *vice versa*, mit kapnak ezért cserébe a szövetkezetek. Mezei szerint természetesen mindkét fél jól jár: a szövetkezeti politika ugyanis a gazdaságpolitika része, az állam erkölcsi felelőssége pedig kedvez a szövetkezeteknek a pénzpiacokon. Beszéde második részében részletesen kitér a közben elhangzott bírálatokra és lépésről lépésre racionális érvekkel veri vissza azokat. Mezei a hitelszövetkezeteket ugyanolyan gazdálkodó szervezeteknek tekinti, mint a tőkés vállalkozásokat, éppen ezért mind a kormány-, mind az ellenzéki oldal paternalista és antiliberális javaslatait elutasítja, illetve módosító indítványokat tesz. A szabadelvű politikus beszéde a jogi, és a pénzügyi szakszerűség előírásait követi. Mindössze egyetlen ponton rendül meg a liberális logika: Mezei – mint sokan mások – engedményeket tesz a *korporatív elveknek* és felveti a foglalkozási csoportok szerint alakuló szövetkezetek ötletét, azonban itt sem a hivatásrendi szempontok alapján mérlegel, hanem az egyes foglalkozások eltérő jövedelmi helyzetéből (jövedelmek nagysága, rendszeressége stb.) indul ki. Végezetül beszédében biztosítja a képviselőházat a kereskedők és a nagytőke támogatásáról. Összességében elmondható, hogy Mezei nyíltan a tőke oldaláról foglalkozik a törvényjavaslattal és ebbéli minőségében is támogatja.

A másik póluson áll Kristóffy József,¹⁵ aki *tiszta antiliberális érvelést* alkalmaz. Beszédének vezérfonalát a tőkés átalakulásból fakadó szociális problémák adják. Eszerint a kapitalizmus nemcsak az általa nincstelenné vált társadalmi rétegeket, hanem a kisbirtokosokat is az agrárszocialista

¹⁵ Kristóffy József 1857-ben született Makón. Temesváron, Aradon tanult, majd Budapesten szerzett jogi végzettséget. 1880–83 között aljegyző Csanádban, 1883–86 között minisztériumi fogalmazó. 1886-ban nemesi oklevelet kap. 1896-tól szabadelvű képviselő.

mozgalmak (a „lelkiismeretlen izgatók”) karjába hajtja. Kristóffy a kisgazdák szószólójaként lép fel, és nem állít kevesebbet, mint hogy „nem egy vidéken a hajdani jobbágnak rosszabb a helyzete, mint az úrbériség megszűnése előtt, napszámba nem megy, mert még mindig gazd’ uramnak címezik, de helyzete valósággal rosszabb a napszámosénál, mert új függőségi viszonyokba jutott, amelyek talán épp oly ellentétben állanak a jogállam lényegével, mint a jobbágyság rendszere, sőt bizonyos tekintetben ennél még veszélyesebbnek is mondhatók, mert míg a jobbágy patriarchális helyzeténél fogva az osztályellentéteket nem ismerte, addig a kisember anyagi bukásából eredő függőségi viszony megszülte az osztálygyűlöletet.” A tőkés fejlődés elmarasztalása különösen hangsúlyossá válik a hitelügyletek, a pénzpiac kapcsán: eszerint a vidéki pénzintézetek, magánosok által nyújtott kölcsönök a „könnyelmű adósságcsinálásra adtak módot” és uzsorakamatokkal dolgoztak. „A kisbirtokost olyan hitelezővel kell összehoznunk, aki ismeri és érti az ő hitelszükségeit, érdeklődik jó és balsorsa iránt, és akiben ennél fogva megvan a jóindulatú törekvés arra, hogy emberbaráti kötelességének és hivatásának saját érdekében is eleget tegyen. Ilyen hitelezőt pedig hiába kerestünk a pénzpiacon” – mondja a szónok. A konzervatív beszédmódra oly jellemző atyai kritika a „paraszток hanyagságáról”, és a körükben hódító fényűzés káros mivoltáról szintén felbukkan a beszédben. Ahogy Neumann Ármin előadó, úgy Kristóffy is a kapitalizmus „kiküszöbölésében” látja a törvényjavaslat legnagyobb erényét, továbbá, jó konzervatív módjára a „népnevelésre” fekteti a hangsúlyt. Ezen a ponton, beszéde végén – keretes szerkezetben visszautalva indító kijelentésére – a szabadelvű párti politikus, padtársához, Mezeihez hasonlóan kiáll az állami befolyás növelése mellett: a szociális problémák teszik szükségessé az állami beavatkozást, a „szociális politikát”.

Végül a *pragmatikus szakértő* sajátosan ritka típusát adja Miklós Ödön¹⁶ kormánypárti képviselő beszéde. Miután ideológiai elkötelezettségeit kifejti, melyek valójában a klasszikus liberalizmus alapelvei (egyéni

¹⁶ Miklós Ödön 1857-ben Finkén (Borsod vm.) született nemesi családban. Miskolcon, Budapesten és Bécsben tanul, majd 1875-ben elvégzi a József Műegyetemet. 1876-ban tanulmányúton Németországban, Svájcban és Belgiumban jár, 1878-ban Trefort kiküldi a párizsi világkiállításra. 1879-ben az Amerikai Egyesült Államokban jár kormányúton. 1880-tól a budapesti gabonaelevátor főmérnöke. 1884-ben császári érdemrendet kap, 1885-ben részt vesz az országos kiállításon. 1892-től szabadelvű képviselő, 1893-tól a földművelési minisztérium államtitkára. 1895-ben saját kérelmére hagyja el a hivatalt.

szabadságjogok, szabad piac, racionális döntések stb.), a szövetkezetek vállalkozásszerű, kapitalisztikus működése mellett teszi le a voksát (példája a takarékpénztárak hálózata). Miklós valóban a téma szakértője, már 1895-ben, földművelésügyi államtitkársága alatt kidolgoz egy mezőgazdasági szövetkezeti törvényjavaslatot és e pozíciójától való megválásának is valószínűleg az volt az oka, hogy nem sikerült szakmai szempontjait a hatalomban érvényesítenie. Az ellenzék azon bírálata, hogy a kormány túl alacsony összeggel támogatja az alapítást, azzal veri vissza, hogy épp az volna az államszocializmus, amit az ellenzék kíván. Mezei Mórhoz hasonlóan ő is a foglalkozási alapon szerveződő szövetkezeteket tartja megfelelőnek, s ezáltal, minden liberalizmusa ellenére egyfajta korporatív elvet követ: „A szövetkezetek egyes alakzatai a művelt külföldön tisztán csak ott tudtak virágozni, hol lehetőleg egynemű egyedeknek felvételét el tudták érni: most is csak úgy fognak prosperálni, ha kizárólag azon rétegeket ölelik fel, amelyek egyforma foglalkozási körökhöz tartoznak és nem kevertetnek össze a heterogén elemek, nehogy elszívják olyanok az életerőt másoktól, akik között az együvé tartozás szoros érzete tulajdonképpen nem áll fenn”.

A parlamenti vitán kormányrésztől a miniszterelnök, a pénzügy-, az igazság-, a belügy-, a mezőgazdasági és a horvátországi miniszterek vesznek részt. Feltűnő, hogy Lukács László pénzügy- és Erdély Sándor igazságügy miniszter sokkal többször szerepel, mint Darányi. A másik agrárius vezető, Károlyi Sándor pedig meg sem jelenik az országgyűlésben. Darányi úgy tesz, mintha a törvény, mivel hitelről van benne szó, nem érintené közvetlenül tárcáját és személyét, s csak a vita vége felé szólal fel, akkor is elsősorban azért, hogy az államosítás vádjával szemben felolvasa a Károlyi-féle hitelszövetkezeti központ igazgatótanácsának a törvényt támogató levelét (a levelet Károlyi, Gulner Gyula, Ugron Gábor és Bíró Lajos írta alá). A dokumentum, noha az ellenzék egyik leghangzatosabb érvét teszi semmissé (miszerint a javaslat a Károlyi-féle hitelszövetkezetek ellehetetlenítését célozza) nem visz fordulatot a vitába. Ez harmadik hipotézisünket erősíti: a törvény – ha nem is agrárius nyomásra – legalábbis agrárius közreműködéssel keletkezett.

Mint látjuk, a szabadelvű párti oldalon jól megférnek egymással a korporatív eszmékkel fűszerezett liberalizmus és a merev antikapitalista, kollektivistá és nacionalista nézetek. A törésvonalak, a politikai rendszer természetéből következően tehát első látásra nem az eszmék, hanem a kormánypártiság–ellenzékiség határainál helyezkednek el.

A szövetkezeti törvényjavaslat eszerint a konzervatív és a liberális uralkodó elit konszenzusán alapul, nem zavarja, sem a tőke, sem az uradalom köreit, egyúttal kellően altruisztikusnak és szociálisan érzékenynek is látszik. Milyen formán lehet akkor vele szemben kritikát gyakorolni? Milyen érvek maradnak az ellenzékiek számára?

4.4. Pártok a vitában

Az ellenzéki beszédmódok *pártspecifikus jegyeket* mutatnak. A sors finctoraként a liberális kritika átkerül az ellenzéki oldalra, ott is a függetlenségi padosorokból hangoztatják a leginkább, hogy a törvény veszélyezteti az egyéni szabadságjogokat és a „közszabadsági garanciákat”. Ez a liberalizmus azonban romantikus elemekkel vegyül. „A legnagyobb cél, amely a tőkegyűjtés eredményeként előáll, az *erkölcsi eredmény*, [kiemelés tőlem – K. É.] mert a tőkegyűjtés nagy erkölcsi elve nem az összegyűjtött tőke nagyságától függ, de magában abban tényben rejlik, hogy különösen kisebb existenciákat viszünk arra. Ebben a tényben magában rejlik az erő azért, mert midőn az ember ezt teszi, ebben benne van a lemondás olyan dolgokról, amelyek neki jól esnek, és midőn nem fordítja arra pénzét, ebben van egy bizonyos fegyelmezettség, amely a jövőt jobban biztosítja, amely mérlegelni tudja a helyzetet, számol a jövővel, elvonja magát olyan mulatságoktól, amelyek kiadással járnak és így képes idejét produktív munkára fordítani” – mondja Komjáthy Béla.¹⁷ Mintha Benjamin Franklin másfél évszázaddal korábbi, az ifjú kereskedőhöz intézett tanácsait olvasnánk, mely alapján Max Weber a korai kapitalizmus szellemét rekonstruálta.¹⁸ A romantikus modernizációs eszme a nagytőke-ellenességben, a városok, a specializáció „kiküszöbölésére” való törekvésben („három-négy közvetítő fizetési meg magának busásan a kockázatnak nevezett passziót, hogy ő nyújthatja be privilégiumánál fogva a váltót” Bartha Ödön¹⁹), a bankhitel elutasításában és a luxusfogyasztás

¹⁷ Komjáthy Béla 1847-ben született Karászon (Szabolcs vm.) Jogi végzettséget szerzett, majd tiszteletbeli jegyzőnek nevezték ki. 1868-ban Budapesten ügyvédi irodát nyitott, 1875-ben Kossuth-párti képviselőként került a parlamentbe.

¹⁸ Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, 1982. 44–47. és Benjamin Franklin: *Advice to a young tradesman (1736)*. Chicago, 1882. 80–89.

¹⁹ Bartha Ödön 1852-ben született Bihar-Széplakon. Szatmáron, Zilahon és Nagykárolyban végezte középiskoláit, Eperjesen és Budapesten jogot tanult. Előbb Budapesten, a '70-es években Beregszászot ügyvédkedett. A függetlenségi párt egyik alapítója, 1881-től alelnöke. A Bereg megyei takarékpénztár alapítója.

demokratizálódásának elvetésében is megjelenik („a tőkék a ládafiában és a női pipere okatlan kiterjesztésében találtak elhelyezést”).

A 48-asok valamivel könnyebb helyzetben vannak ellenzéki társaiknál, kész gravaminális politikai eszköztárukkal tágabb kontextusba, az osztrákoktól függő elhibázott nemzetgazdasági politika, a hasonló okokból kedvezőtlen vám- és kereskedelempolitika keretei közé helyezhetik ellenérveiket. Szintén általánosságban fenyegetőzhetnek a „nemzet ellenálló képességének” tönkremenetelével (Kossuth Ferenc²⁰) és azzal, hogy a nemzetietlen gazdaságpolitika katasztrófába sodorhatja az országot („fájdalom, a mi hitelezőink nem Magyarországon lagnak, nem magyarul éreznek”). A hitelszövetkezeti törvény közjogi, illetve nemzeti kérdéssé „faragása” persze nem könnyű feladat, így a beszédek is általában két részből állnak: az első felükben a kész, jól bevált kiegyezés-ellenes töltenyeket puffogatják el, míg a második részben a konkrét paragrafusok kapcsán a kormány omnipotenciáját ostorozzák. Kritikájuk summázata: a kormány pártpolitikai célokra akarja felhasználni az új szövetkezeteket.

Teljesen más a gondolatmenete a függetlenségek főszónokának, az utolsóként jelentkező és aztán a részletes vitát egyértelműen uraló Polónyi Gézának. Az övé leginkább Mezei Mór elkötelezett szakértői beszédéhez hasonlít, de Polónyi még politikai hitvallását sem fejt ki (sem konzervatív, sem liberális eszméket nem hangoztat, egyedül az uzsora ellen rohan ki több ízben is), hanem cikkelyről-cikkelyre aszerint bírálja a javaslatot, hogy mennyire érhető tetten benne a kormány túlhatalma. Aktuálpolitikai értelmezése szerint a törvény a függetlenségi párt szavazótáborának megkaparintására szolgál és kihasználja az agóniában fetrengő magyar parlamentarizmust, melyben már nincs ellenzéki közvélemény sem. Hosszú, jogászai érveken alapuló kritikája pedig azt hivatott bizonyítani, hogy a kormány „settenkedő eljárással” – ti. bizonyos részeket a bizottsági tárgyalás után vezettek be a törvényjavaslatba – államosítja és politikailag a felügyelete alá vonja a szövetkezeti mozgalmat („kormánypárti korifeusok pepinériájává”, „magyar királyi szavazó zálogházzá” változtatja a szövetkezeteket).

²⁰ Kossuth Ferenc 1841-ben született Kossuth Lajos fiaként. Miután apja emigrációba vonul, Párizsban és Londonban szerez műszaki egyetemi végzettséget, 1867 után Genovában, Cesenában és Nápolyban dogozik mérnöként. 1894-ben apja tetemét kíséri Magyarországra, majd visszakapja állampolgárságát és átveszi a függetlenségi párt vezetését. 1895-től képviselő.

Az amúgy hírlapíró és szerkesztő képviselő, a kommunikációs technikák kiváló ismerője, rendhagyó politikai attitűdöt követ a tisztelt házban. Utolsó felszólalóként nemcsak a tárgyat, hanem magát a vitát is kommentálja, nem beszédet mond, hanem (ki)beszél. A képviselői tekinthet, az íratlan, ám általánosságban elfogadott dramaturgiát felrúgja és az egész vitát – szinte újraserkeszti, kontextualizálja. A szöveg nem is titkolt célja, hogy a korábbi napok képviselői munkáját leleplezze és megmutassa, mi is folyt itt „valójában”. Klasszikus ellenzéki attitűdje – az élénk és fogyhatatlan bíráló, mely kíméli a szintén ellenzékben ülő, ám a törvénnyel ambivalens viszonyt mutató agráriusokat, de kegyetlenül éles a kormánypárttal szemben – meghatározza a későbbi részletes vita koreográfiáját is, mely – bár nyilván kedvez az obstrukciós szándékoknak – nem rutinnak, hanem az őszinte felháborodás által vezéreltnek látszik.

A függetlenségielnél lényegesen lagymatagabb a másik két ellenzéki párt, azonban nem csak a politikai stílus, hanem a vallott eszmék is különböznek közöttük. Míg a Kossuth-pártiak a modernizáció romantizált és idealizált „változatát” proponálták, addig a Katolikus Néppárt szószólói *en bloc* vetik el a kapitalista gazdasági fejlődést, és a helyébe az *organikus átalakulást* állítják. „Mi egy egészséges gyümölcsfát kerestünk e javaslatban, amelynek gyökerei a nép kedélyéből, összetartó önbizalmából indulván ki, az egész szervezeten végig minden ágnek egészségesnek kell lennie, hogy azon jó, élvezhető és hasznos gyümölcs teremhessen. Tehát a népben, annak önbizalmában, önszervezetében keresem én a szövetkezeti sikerének biztonságát, nem pedig a felülről hidegen, szabályszerűen odaállított keretben, amelybe a már meglevőt bele akarják illeszteni” – mondja Zichy Aladár. Ez az organikus társadalomfejlődés alulról, a népből és a nép által kell létrejöjjön, mert ezáltal megőrizhető az a *patriarchális, tradicionális életvilág*, amely biztos garanciája az osztályharcok, a kapitalizmus rideg és kíméletlen viszonyai kiküszöbölésének.

A néppárt offenzívája olykor az alkalmi szövetségeseket, az agráriusokat sem kíméli. A másik néppárti felszólaló, Major Ferenc Darányin a következőket agrárpolitika hiányát kéri számon. Ennek a politikának sarokköve – a szónok szerint – a hitelintézetek „megfékezése” kell legyen. Ehelyett „a kormány minden tevékenysége csak a tőkére van bázírozva”. Az organikus társadalomfejlődéshez *erkölcsi alapokon nyugvó gazdaságpolitika* kell, ezzel szemben „sajnos, hogy alkotmányos életünk a régi patriarchális életnek hadat izent úgy a közgazdasági, mint az ipari téren és kitette a gazdát és iparost tájékoztatlanul, felfegyverkezés, védelem nélkül a nemzetközi tőkének.”

A tőkeellenesség, az organikus társadalomfejlődés és az esetenként szélsőséges nacionalizmus mellett a néppárti neokonzervatív avantgárd eddig nem tárgyalt érve az *originalitás*. Magyarország, a magyar „néphajlamok” és „intelligencia” eszerint nem hasonlítható a többi európai országhoz, így a törvényhozásnak sem szabadna „majmolnia” a külföldi példákat, „nekünk a saját utunkat kell járnunk”, különben dekadenssé válik az egész ország. Ez az érvelés csírájában magában hordja a két világháború közötti időszakra kiérlelődő harmadik utas koncepciókat.

Ragaszkodnak a néppártiak a szekularizációs folyamatok elítéléséhez is. Ez persze nem meglepő, hiszen épp az egyházi jogi törvények hívták életre mozgalmukat. Annál inkább furcsa, hogy az országgyűlési vita alapján úgy tűnik, a néppárt legalábbis eltűri, hogy a törvényt – a földművelési miniszteren és a központi hitelszövetkezeten keresztül – valójában az agrárius *pressure group* kényszeríti ki, s ezzel a politikai katolicizmus lépéshátrányba kerül a tömegmozgalommá válás folyamatában. Egyetlen szónokuk sem veti fel például, hogy a jegyzők, szolgabírók, más állami hivatalnokok helyett a papok ill. lelkészek vezessék a helyi szövetkezeteket – ez az ötlet a függetlenségi és a nemzeti párti padosorokból hangzik el a szabadelvűek korporatív javaslatainak alternatívájaként. Noha a néppárt szónokai az általános vitában nem fogadják el a törvényjavaslatot, nem ágálnak teljes szívvel ellene sem: a részletes tárgyaláson átengedik a terepet a függetlenségi és a nemzeti pártnak.

Lássuk végül Apponyi pártját, a Nemzeti Pártot, amely szónokain keresztül e vitában a legerőteljesebben személyesítette meg az agrárius érdekeket. Az általános tárgyaláson két „nagyágyú”, a pártvezér Apponyi és a Károlyi-féle központi hitelszövetkezet igazgatótanácsi tagja, Bíró Lajos is felszólal (maga Károlyi a tudósítások szerint nincs jelen). Beszédek első pillantásra cáfolni látszanak az eddig legerősebbnek látszó harmadik hipotézisünket, mely szerint a törvényjavaslat az agráriusok és a politikai hatalom közötti konszenzusos alkufolyamat eredményeképp született meg. A nemzeti párti képviselők teljes mértékben azonosulnak a Károlyi-féle szövetkezeti mozgalommal és az agrárius eszmékkel, ezek fényében pedig több ponton is rossznak találják a javaslatot. Ez különösen bizarr annak fényében, hogy napvilágra kerül a törvényt támogató hitelközponti levél, többek között Károlyi és Bíró aláírásával. Emiatt Bíró néhány nappal a beszéde után magyarázkodni is kényszerül. Mindenesetre a nemzeti párt igyekszik *ellenzéki*, a törvényjavaslatot támadó szerepében feltűntetni magát, s ezzel vélhetően az a szándéka,

hogy a civil nyilvánosság felé bemutassa: kiállt a már működő szövetkezetek autonomista törekvései mellett, s fájdalom, de alulmaradt.

A szónokok beszédeikben kétfrontos harcot folytatnak, egyformán erőteljesen bírálják az állam bürokratikus túlburjánzását és a tőke uralmát. Ami őket a többi ellenzéki párttól megkülönbözteti, az egyrészt társadalomszervezési programjuk, másrészt a szövetkezeti eszme részletes kifejtése. Előbbiben – noha Apponyi mindig a mérsékeltebb, klasszikus konzervatív irányvonalat követi – *neokonzervatív eszmék* vezérlik a gondolatmenetet: a kisbirtokosok, kisiparosok és a régi középosztály deklaszszálódásának megfékezése az elsődleges cél, ez a záloga a kapitalizálódás következtében bezárult mobilitási csatornák megnyitásának, a szociális feszültségek enyhítésének, a tőkés fejlődés okozta gazdasági válságok kiküszöbölésének, a piac kegyetlen és embertelen hatásai csökkentésének. Ehhez *agrárreformok, erőteljes szociális politika* szükségesek.

A tőkés fejlődést morálisan is elítélik, mert „az egész világot egy nagy játékbarranggá varázsolja”, kialakítja a nagyzási hóbortot, becsapja a kisembert, nem hagyja érvényesülni a felebaráti szeretetet, stb. Az általuk helyesnek tartott politikának „vezető, oktató, nevelő kezébe kell vennie a nép *egész erkölcsi életének reformálását*”.

A kapitalizmus „holt mechanizmusaival” a *szövetkezés „éltető organizmusát”* állítják szembe. A szövetkezés „ideálja az emberi társadalomban az ellenséges indulatú, különböző érdekű, különböző felekezetű, különböző nyelvű tagokat összehozza, az ellentéteket kiegyenlíti, a válaszfalakat gyengíti, a különböző mélységeket áthidalja azon erős kapocccsal, melynek látható rugója a közös anyagi érdek benső jogalapja azonban a mai kor erkölcsi elvadultságánál hatalmasabb természetes, s így megdönthetetlen felebaráti szeretet törvénye. A szövetkezet legyen a falu gazdasági és kulturális állapotának vezetője, az legyen az élet iskolája, melyben a szorgalom, az összetartás, a takarékoság, a mértékletesség, a pontosság, a buzgóság képezik a tananyagot, hol tanuló minden tag s tanító a szebb jövő reménye.”

A fenti idézetekből is kiolvasható, az agrárius eszme a szövetkezésben *általános társadalomszervező és alakító erőt* látott, mely nemcsak a magyarországi gazdasági és társadalmi feszültségeket képes enyhíteni, hanem az etnikai és felekezeti törésvonalakat is megszüntetné. Egy olyan társadalmi programot kínálnak, mellyel – vélik –, a lehető legszélesebb társadalmi bázist nyerhetik meg a maguk számára, hiszen a program nem zár ki senkit a mobilizálható társadalmi rétegek közül. Azt is látunk

kell, hogy nyilván épp emiatt tartózkodnak attól, hogy hangsúlyozzák a pártkülönbségeket, hozzájuk, a szövetkezetekhez pártállástól függetlenül csatlakozhat bárki. A kormány elsősorban nem világnézeti eszméi, hanem hatalmi pozíciói miatt kerül az ellenfél szerepébe: s itt már nem csak Bíró Lajos, de Apponyi is keményen fogalmaz. A szövetkezeti törvényjavaslatot államszocializmusnak, a személyi hitelügy államosításának, a szövetkezetalapítás hatósági monopóliummá tevésének titulálja.

5. Összegzés

Tanulmányunk végén – ígéretünkhöz híven – két kérdésre próbálunk választ adni. Az első: államosítási törekvésként vagy államosodás tendenciaként értékelhetjük a hitelszövetkezetekről szóló 1898-as törvényt? Forrásaink, a parlamenti jegyzőkönyvek alapján csak részleges magyarázatot nyújthatunk. A képviselőházi vita elemzése egyik hipotézisünket sem erősítette meg annyira, hogy a többit elvethessük. Jobban mondvá, a diskurzus különböző rétegeiben különféle olvasatok a relevánsak. A felszínen egyértelműen kormánypárti-ellenzéki törésvonalat látunk, amely arra engedne következtetni, hogy az agrárius érdekek ellenében, államosítási akcióval állunk szemben. A diskurzus mélyebb rétegeiben azonban – melyek közül csak néhányba, és azokba is olykor csak véletlenül pillanthatunk bele – az államosodás, a politikai nyomásgyakorlás eredményeit is látjuk: agrárius miniszter a hitelszövetkezeti központ támogatásával terjeszti be a törvényjavaslatot, melynek vitáján a legfőbb érintett, Károlyi Sándor nem vesz részt. Mintha egyfajta munkamegosztás volna az agrárius vezetők között: némelyikük a kormányban ül, mások a törvényjavaslat születésénél bábáskodnak, míg megint mások az előbbiektől gyökeresen eltérő médiaimázst alakítják ellenzéki ellenzőként a tisztelt házban.

Egy biztos, a törvény hatékonynak bizonyult. 1898-ban a Gazdaszövetség életre hívta a Hangya fogyasztási szövetkezeti láncolatot, mely 1901-re 171 szervezetet és 30 564 tagot,²¹ 1918-ra pedig már 2 140 szövetkezetet és 658 ezer tagot számlált.²² A törvény által életre hívott új intézmény, az Országos Központi Hitelszövetkezet 1899-ben, egy évvel

²¹ Szigethy Lehel: *A fogyasztási szövetkezetek és a kereskedelem*. Budapest, 1911. 17. Hivatkozva: Szabó M. i. m.

²² Bernát István: *Küzdelmek és eredmények*. Budapest, 1936. 110–111. Hivatkozva: Szabó M. i. m.

az alapítás után 712 szövetkezettel és 141 623 taggal dicsekedhetett és ezek a számok 1908-ban 2 096 szövetkezetre és 551 514 tagra,²³ 1917-ben pedig már 2 430 szövetkezetre és 635 ezer tagra rúgtak.²⁴

A második kérdésünk így szól: milyen eszméket fogalmaztak meg az agráriusok a hitelszövetkezeti törvény vitájában? Tetten érhető-e az a neo-konzervatív avantgárd irányzat köreikben, melyet Szabó Miklós a tanulmány elején hivatkozott művében más történeti források alapján rekonstruált? Az első fontos megfigyelésünk, hogy a korporativizmust, mely Szabó szerint az újkonzervatívok „találmánya”, a szabadelvű oldal is magáévá teszi. Ez azt jelenti, hogy a liberálisok helyet adnak a konzervatív kapitalizmus bírálóknak és különös büntudattal és szeméremmel viseltetnek a tőkés fejlődés iránt, mintha elismernék annak káros következményeit.

Agráriusaink és néppárti „újkonzervatívjaink” beszédeiből azonban szinte teljesen hiányzik a nacionalizmus és az antiszemitizmus. Az a feltetelezés tehát, hogy ezek a mozgalmak az Istóczy-féle modern politikai antiszemitizmus szavazótáborát kívánták megszerezni, jelen esetben nem bizonyítható. Számunkra is meglepetést okozott, hogy a törvényjavaslat vitájában egyszer (!) sem „zsidóztak”, noha erre a szövetkezeti eszme, a kapitalizmus, különösen a falusi uzsora bírálata több ürügyet szolgáltathatott volna, mint más apropók, melyek kapcsán nem tartóztatták meg magukat a képviselők. Ennek okát egyrészt abban a külső körülményben kell keresnünk, hogy a kis érdeklődés miatt inkább a szakértők jelentek meg a vitában, és azon az oldalon, ahol ilyenre más esetekben bizton számíthattunk, most a szövetkezeti eszme teljes társadalmat felölelő jellegére fektették a hangsúlyt. Másrészt, mint láttuk, a bűnbakképzési mechanizmusok szükségtelennek bizonyultak e vitában, hiszen mindhárom ellenzéki párt egy emberként a kormány bírálataira összpontosított.

Ekképpen a nacionalizmus még a maga „ártatlanabb” formájában, a Kossuth-pártiaknál mutatta meg magát, ahol elsősorban az osztrák birodalomtól való függetlenséggel és nem a középosztályi resszentimenttel jellemezhető. Ez a jelenség egyúttal azt is mutatja, hogy az egyházjogi viták kapcsán fellángoló dzensztrális versus középosztályi vita – ha átmenetileg is, de – nyugvópontonra jut a századfordulón. A vitában a középosztály, az intelligencia még az elit oldalán áll, így tehát érdekképviselote sem

²³ *Jelentés az 1898:XXIII. tc. alapján alakult Országos Központi Hitelszövetkezet s ahhoz csatlakozott szövetkezetek tízévi működéséről (1899–1908)*. Budapest, 1908. 58. Hivatkozkozza: Szabó M. i. m.

²⁴ Lásd Bernát i. m.

tematizálódik, – a megcélzott és felemelni kívánt társadalmi csoportok a kiscgazdák és a kisiparosok maradnak.

A fentiekkel ellentétesen, teljes szélességében kirajzolódik a neokonzeratív avantgárd társadalmi programja: a liberalizmus *en bloc* elutasítása, az organikus fejlődés modellje és a (dekadens, szunnyadó, kismimizett stb.) magyar társadalom újraszervezése kisiparos és kiscgazda bázison, a kapitalizmus kiküszöbölése egyfajta kötött gazdasági rendszer életre hívásával (ezek volnának a szövetkezetek és más érdekvédelmi szervezetek). Fontos eleme e programnak a piaci racionalitással szemben a morális értékek „újrafelfedezése”: a gyengék, a felebarátok stb. védelme, melyet vallási alapon fogalmazznak meg, valamint a becsületesség, a takarékoság, a rend stb. eszményei, melyeket a modernizációs veszteségekért cserébe kínálnak fel. Látnunk kell, hogy a moralitás hangsúlyozása nem csak magas röptű idea, mellyel tömegbázist lehet szerezni (hiszen ezáltal a deklasszálódott rétegek visszakapnak valamit, amely pénzben ugyan nem mérhető, de társadalmi megbecsültségben feltétlenül), hanem erkölcsiségüket intézményes kontroll alá is helyezik. A szövetkezet eszméje ugyanis azon alapul, hogy az egyes tag „az egész életével” felel a közösség előtt. Végző válaszuk tehát mindkét kérdésre: államosodás és (majd) államosítás. 1898-ra az agráriusok valóban sikeres *pressure group*-pá váltak: a szövetkezeti politikát jól-rosszul, de állami politikává tették egy hosszú és nyilván egyes pontjain fájdalmas alku után. Az államosítást, az állam felügyeleti funkciójának megnövekedését már a hatalomból ők maguk, állami politikaként követték el a szövetkezetek fölött azzal, hogy az autonóm felügyeleti jogosítványokat, melyek addig a szövetkezetek kezében voltak, jelentős részben átengedték az államnak.